Василь Савченко

Безимлаг

Василь САВЧЕНКО

БЕЗИМЛАГ

НАРИС ІЗ ЖИТТЯ В СОВЄТСЬКОМУ КОНЦТАБОРІ

АВҐСБУРҐ
1948

Обкладинка В. Залуцького

**Видання філії Ліґи Українських Політв'язнів
в АВҐСБУРЗІ**

В О Н И бояться правди —
хай світ почує правду!

Автор.

ВСТУПНЕ СЛОВО

„Вони бояться правди — хай світ почує правду!“ — так звучить авторів епіграф до цієї невеличкої, але яскравої книжки про один із совєтських концтаборів. ВОНИ БОЯТЬСЯ ПРАВДИ! — стверджуємо ми. Вони — це ті, в кого руки залиті кров'ю мільйонів жертв, хто під облудними кличами про „найщасливіше“ і „найдемократичніше“ життя трудящих поневолив українську і інші нації, що перебувають під довготривалою окупацією СССР, ті, на кого чекає другий нюрнберзький процес.

Проте, світ дуже мало поінформований про жахіття в новітній тюрмі народів — СССР. Якщо про знущання над мільйонами закутих невільників по ґітлерівських концтаборах з'явилася численна кількість книжок — спогадів, документів, репортажів тощо, то про сталінські концтабори, за винятком поодиноких праць та уривків, немає нічого. Винні в цьому ми самі, бо не подбали, щоб світ про нас знав.

Тимчасом саме сьогодні тут, на еміґрації, де дано нам найбільші можливості, ми мусимо діяти і дбати про спасіння отих мільйонів українських невільників, які гинуть по безимлагах, бел-балтлагах, свірлагах, бамлагах, сіблагах і безлічі інших. Ті невільники там, за залізною завісою, в пеклі диявольсько-большевицького режиму, не можуть сказати слово протесту проти кривди, слово правди. За них мусимо сказати ми!

Саме таким словом є невеликий, але вартісний труд Василя Савченка „Безимлаг". Автор цієї книжечки, що переніс жах большевицької сваволі в совєтському концтаборі, простими словами, без перебільшення фактів, дає картину тієї дійсности, свідками якої було багато з нас.

Випускаючи в світ книжку В. Савченка, нашого члена Ліґи Українських Політв'язнів, сподіваємося, що вона знайде широке зацікавлення серед читачів.

Управа Ліґи Українських Політв'язнів в Авґсбурзі.

В ешелоні. Розподіл на „своїх“ і „рогачів“. Дивний стукіт молотків. Перші жертви. Куди везуть?

Листопадового ранку 1940 року російські солдати з військ НКВД вели колони в'язнів до станції Харків-Сортувальня. Тут лаштувався величезний ешелон, що мав відійти на північ. Він складався переважно з в'язнів славнозвісної харківської пересильної тюрми на Червоноармійській.

В'язні ішли чвірками, побравшися за руки. Довкола чвалали мовчазні конвоїри, тримаючи рушниці напоготові. Спереду і ззаду колон, побіч конвоїрів, бігли пси. За таких обставин тікати було цілковито неможливо. Але ніхто з нас, мабуть, про це й не думав. Для втечі є більш сприятливі моменти.

Хоч ішли ми глухими закутнями передмістя, всеж по дорозі зустрічали чимало цивільних людей. Дивне почуття огортає, коли після кількамісячного перебування в чорній камері тюрми бачиш рожеві і сині сукні дівчат, білі сорочки і бурштинові краватки хлопців, нарешті, бачиш

землю, небо, сонце . . . Все це так близько, дуже близько до тебе, а здається таким далеким, ніби ти прийшов сюди з іншого світу, і нікому ти тут непотрібний, зайвий, чужий. Твій світ — тюрма. Твоє місце — камера.

Зранку до вечора набивали червоні товарні вагони людьми. Наша група, що майже першою ввійшла до вагону, розмістилась на поспіх збитих нарах. При цьому вже з першої хвилини нашої посадки у вагоні вибухла запекла сварка і гризня між в'язнями. У наглухо запертому вагоні було лише єдине маленьке віконце, завішене залізною сіткою. Тому кожний в'язень прагнув примоститися саме біля того віконця, на другому поверсі нар, у кутку вагона. Але несподівано для багатьох нас, що вперше попали в це видовище, у вагоні знайшлися незаперечні господарі і нар, і місць, і віконця, і, фактично, цілого вагона. Це були так звані „свої" люди, тобто кримінальні злочинці, злодії, або, як у нас їх називають „блатними". Їх було лише кілька осіб, але вони зуміли підкорити собі якихось півсотні осіб, що тіснилися на нарах і на підлозі.

Військова охорона ешелону зажадала від нас визначити старшого вагона, який би в дорозі

брав харч і розподіляв між нами. Тим старшим став, звичайно, один із „своїх“, середніх літ людина. Я добре запам'ятав його образ, що, мабуть, залишиться в мене на ціле життя. Низький, але товстелезний і широкий у плечах, він мав невеличку, здавалося, з кулак завбільшки голову. Лице його було опукле, підборіддя маленьке й плюскувате, підняте догори, так, що аж нижню губу діставало і голова зверху була теж ніби приплющена. Складалося враження, що хтось його знизу і згори довгий час періщив праником, аж доки виробив ось таку потворну форму. Але він тим, начебто, гордився, бо часто гладив себе рукою по обличчі й задоволено кректав. Назвався він у вагоні „Сідим“. Його товариші, „свої“, виголошували це назвисько російською мовою: „Сєдой“. Чому його так прозвали — не знаю, бо на голові в нього не було жадної сивої волосини, знаю лише, що той „Сєдой“ став за старшого в нашому вагоні і що від нього ми чимало зазнали горя.

Справа в тому, що зформований у Харкові ешелон в'язнів складався не лише з політичних в'язнів, а й з кримінальних злочинців. Між цими обома категоріями в'язнів — кримінальними

і політичними — стояла велика прірва. Так звані „блатняки“ гостро ненавиділи тих, які сиділи в тюрмах за будь-які політичні справи. Вони вважали їх, за свого роду, „унтерменшів“, які нездатні навіть украсти. Це люди чесні, лагідні і тихі, переважно інтеліґенти. За цю їхню лагідність і смирність криміналісти називали їх „рогачами“ або ще — „чортами“. Коли такого „рогача“ вводили було до камери, „свої“ відразу нападали і забирали в нього геть чисто все — харч, куриво, гарний одяг тощо. Одне поїдали, інше програвали в карти. Навпаки, „свій“ „свого“ зустрічає з приємністю і навіть радістю.

Отож, з приходом до „влади“ старости вагона, „Сєдой“ заходився правити нами так, як йому хотілося.

— Ей ти, рогач! — кричав він на одного з політичних, що вмостився був на верхніх нарах,— махай на низ, тут і без тебя тєсно!.

„Рогач“ мусив злазити і в одній сорочці, без кашкета (його забрано прямо з вулиці ще в липні) вмощувався аж під нижніми нарами, на голій вогкій вагонній підлозі. Не послухатися „Сєдого“, значить стати перед небезпекою бійки.

Три дні і три ночі наш ешелон стояв на станції Харків-Сортувальня, а четвертого дня, нареш-

ті рушив. Серце застукало частіше, в унісон стукотові вагонних коліс.

— Прощай, шумливий Харкове, вишнева Водолаго і тополевий Куп'янськ!

Мимоволі спалахнули Сосюрині слова:

„Коли потяг у даль загуркоче,
Пригадаються знову мені,
Дзвін гітари у місячні ночі,
Поцілунки й жоржини сумні".

В'язні лежали мовчки. Кожний думав про своє, бо мав того „свого" багато. „Рогач", якого зігнав „Сєдой" із нар, лежав близько мене й важко зідхав, зрідка щось бурмотів про себе. Я розумів його — йому було холодно. Я запропонував йому єдиний свій „зайвий" светер, що вцілів у мене ще з весни. В'язень розчулено подякував мені й натяг на себе светер. Як виявилося, це був тракторист із Чернігівської области (до харківської пересильної тюрми попадали в'язні, майже з усіх областей України). Його засудили на два роки за „врєдітєльство" у весняній оранці. Чернігівець залишив дома дружину і троє дітей. Тепер він за ними дуже тужить. Навіть „Сєдой" задумався, схилившись на залізну сітку вагонного віконця.

Було вже пізно, і ми почали засипати. Раптом над головами почувся сильний стукіт, що переходив з одного кінця вагона в другий. Гуркіт чимраз дужчав, здавалося, що над самісіньким дахом вагона стугонить гроза. Чернігівець хутко підвівся, відшукав у пітьмі мою руку й тремтливо стиснув.

— Що це таке? Наш вагон летить у провалля . . .

Я посміхнувся і розважив тракториста:

— — Ні, друже, йому нема чого летіти в провалля, бо ми й так не на горі . . . Коли хочеш знати — це такий ідіотський звичай охоронників, що нас провадять. Вони ходять по дахах вагонів і б'ють здоровенними дерев'яними молотками. Отак, брате, гупатимуть до ранку, заснути не дадуть.

— А навіщо ж вони стукають?

— Щоб ніхто вночі не втік. Коли стукати об вагон дерев'яним молотком, можна легко встановити, чи не прорізано у вагоні дірку.

Чернігівець заспокоївся і знову ліг, але не спав до ранку. Все він про себе щось шепотів, іноді чути було, як тихо схлипував. Він плакав певно за дітьми.

Ранком наш вагон прокинувся і заворушився, мов комашина купа. Двері відчинилися й знадвору почувся голос конвоїра:

— Старшіє вагонов, получайтє хлєб і рибу!

„Сєдой“ із спритністю кота швидко зіскочив з другого поверху і по головах і ногах інших просунувся до дверей. Незабаром розпочався „розподіл“ харчів, те найстрашніше, що може бути серед в'язнів, де змішані „свої“ і „рогачі“. „Сєдой“, залізши на верхні нари з хлібом та висохлими оселедцями, разом з кількома своїми товаришами почав ділити. При цьому він брав під увагу три категорії мешканців вагона: перша — верхні нари, друга — нижні нари і третя — підлога. Найпривілейованіша категорія в'язнів — горішній поверх і найнижча — ті, що лежали просто на підлозі. Тому „Сєдой“ різав пайки хліба більші і менші й роздавав їх відповідно до тих категорій. Інстинкт голодної людини примушує її захищатися від смерти і йти на спротив навіть тоді, коли вона далеко слабша супроти того, проти кого виступає. Тому „нижча“ скривджена кляса в'язнів, що ворушилася на підлозі, зчинила галас, протестуючи проти безчинства „Сєдого“. Я вперше побачив, як розлютувався черні-

гівець, цей тихий симпатичний чоловік. Він увесь тремтів, як у пропасниці, широко розкриті очі палахкотіли полум'ям гніву і образи.

— Що ж ти, товаришу, . — сіпнувся він до „Сєдого“, — кращий за всіх, чи як? Бачиш, у мене від голоду водянки на ногах? Чернігівець засукав штани й показав справді пухлі ноги. — Не смієш від пайки уривати!

— Не сміє! — загув вагон

Але враз усі затихли. „Сєдой“, а разом з ним ще двоє інших із „жулья“ підвелися з нар, і в їхніх руках заблищали ножі. Де вони їх взяли, як пронесли їх під час обшуку до вагона, хто зна. Я догадувався, що ці ножі могли їм передати так звані „провожатиє“, теж із числа в'язнів, які сиділи за легкі провини і докінчували термін відбуття своєї кари. Ці „провожаті“ часто мали зв'язок з подібними до „Сєдого“ типами. Вони подають на зупинках до вагона воду, хліб та „баланду“ і, очевидно, таким способом передали ножі „Сєдому“

— Чого сичнш, дишло тобі в горло? — грубо вилаявся „Сєдой“. — Хлєба захотєл, контреволюція нещасна? Власті не хочеш, а хлєба добиваєшся? Назад, рогачу, під нари! Пискнеш — за-

валю*) гада!

Чернігівець опустив руки й поліз під нари, а за ним решта.

Я сидів увесь час мовчки, не домагаючись нічого. Оселедців мені не стало і, може, на краще. Інші понаїдалися тієї солонини й цілу дорогу качалися, благаючи води. А де її візьмеш, коли за цілий день одно відро води на весь вагон?

Другої ночі у вагоні сталася пригода, яких у в'язничному житті багато — „Сєдой" та його друзі прорізали підлогу й хотіли були тікати. Доведений до відчаю, кинувся був тікати й чернігівець. Але конвой запримітив утікачів і в дорозі розстріляв „Сєдого", двох його товаришів і чернігівця. Вістка про вбивство чернігівця надзвичайно вразила й схвилювала мене. Даремно тепер чекатиме на нього дружина й троє його малих дітей. . .

Нас перевели до іншого вагону і встановили ще жорстокіший режим. Нам не давали їсти впродовж цілого наступного дня і аж увечорі дали якоїсь дуже поганої юшки без хліба. Довга дорога, голод і холод (у вагоні, правда, була пічка, але нащо вона без дров?) надзвичайно зму-

*) „Завалити" — зарізати.

чили і виснажили нас. Мій сусіда, літня людина, кашляючи й харкаючи в кут вагона, майже щохвилини питав мене:

— Куди нас везуть?

— Куди везуть? . . .

Я не міг йому сказати, бо й ніхто того не знав. Одні казали — десь до Байкалу, інші — на Колиму, а треті — в Самару . . . Одно мені було ясне нас везли в похмурі, холодні простори Росії, чимраз далі й далі від рідних земель України.

Ешелон прибув на Безим'янку Хто вони? Землянки серед степу. Перші дні в концтаборі.

Десь по шістьох днях дороги харківський ешелон прибув, нарешті, до місця свого призначення. Стомлені й знесилені від голоду й безсоння, перемерзлі, в'язні повільно виходили з вагонів і відразу ж ставали в довжелезні колони. Дехто не міг сам вийти з вагона, цілковито заслабши. Їх виводили під руки інші, які ще рухались. Конвоїри штовхали прикладами рушниць у спину тих, які довго вовтузились у вагонах.

— Чаво мньошся? На курорт приєхалі, чтолі? — гримаючи, виштовхував із вагонів слабих в'язнів один із конвоїрів. Я глянув прямо йому в

лице, і мені стало моторошно й противно. Лице його було повне й тупе, немов колода, в якій стреміли не очі, а великі заржавлені цвяхи, що не могли сприйняти ні людського плачу ні сміху, ні журби ні радощів. Мені здалося, що та людина однаково може сміятись тоді, коли в його друга з грудей вийматимуть серце й тоді, коли його друг танцюватиме під веселі звуки совєтського танґо „Водовоз" . . .

— Чи була в нього мати? — мимохіть зірвалась у мене думка й раптом спинилася.

Я побачив пса, дивного пса, спеціяльно вишколеного для охорони ув'язнених. Він стояв побіч конвоїра. Височенний, рижого кольору, з таким же круглим і тупим обличчям, з цвяхоподібними їржавими очима, пес нагадував конвоїра, а конвоїр — пса. У мене несподівано виникла думка, що обох їх — і пса і конвоїра — вишколював той самий учитель, той самий „батько", командир і полководець, нарешті — вождь. . .

Матері в них не було.

— Прінімайтє, сельодкі прівєзлі! — засміявся конвоїр - пес, звертаючись до нового місцевого конвою, що мав нас перебрати.

Понад три тисячі ув'язнених, старих і молодих, робітників і колгоспників, інженерів, письменників,

службовців лише в одному ешелоні прибуло восени 1940 року на станцію Безим'янка, що стоїть за 12 кілометрів від великого російського міста Самара, перейменованого большевиками в Куйбишев. Тут рік тому, в 1939 році, розпочали будувати один з найбільших концтаборів совєтського Союзу — „Безимянский лагер Особстрой НКВД СССР", що скорочено називався "Безимлаг". Інакше ще його називали "Самарлаг". У перекладі на совєтську мову цей концтабір звучав надзвичайно скромно: „Ісправітєльно-Трудовой Лагер". Дехто, потрапивши сюди, будучи прихильником совєтської влади, сліпо вірив тому написові й щиро прагнув своєю працею „ісправіться" й „іскупіть" свою провину перед „родіной", але гинучи від надмірно важкої, каторжної праці, замерзаючи в самарських снігах, швидко розчаровувався й ставав одвертим ворогом совєтської системи, якщо раніше він ним навіть не був. „Ісправлєніє", таким чином, мало зворотні наслідки.

Був надзвичайно холодний осінній день. Лилися гострі пронизливі дощі. По глинястій землі йшли довжелезні сірі колони в'язнів. Їх вели до землянок, що за дротами бовваніли серед рівного

самарського степу. Я дивився на своїх сусідів, що йшли поруч мене, і тіло пронизувала холодна дрож. Хто вони, ці жертви новітнього рабства і сваволі, вигнанці з рідного краю?

Ось поруч мене йде молодий, сімнадцятилітній русявий хлопчина, на прізвище Незус, родом із Балаклиївського району, на Харківщині. Він був робітником ГАРОЗ'у (Государственний Артиллерийско-Оружейний Завод), заводу, що, як і багато заводів і фабрик на Україні, носив російську назву. По дорозі хлопець устиг розповісти мені, що його арештували й засудили на рік праці в далеких таборах ніби за крадіжку "государственного імущества". Ця крадіжка полягала в тому, що Незус, ідучи з заводу додому, підняв у цеху на підлозі шматок марлі й обмотав нею хлібину. На прохідній будці його затримали й спитали, де він узяв марлю. На всі його докази, що він її не вкрав, йому не повірили. Справу передали в суд, і хлопець дістав рік. За шматок брудної марлі!

Позаду нас волочився дідусь, родом десь із Херсонщини. Він стеріг колгоспний сад, який хтось однієї ночі обікрав. Старого засудили на три роки за недогляд колгоспного майна. Цілу

дорогу до призначених для нас землянок дідусь відставав, старечі ноги не слухалися його, до того ж було дуже грузько, після дощів дорога розкисла й перетворилася в густе глинясте болото. Його весь час підштовхував прикладом конвоїр, дідусь спіткався, кашляв і хапався за груди. Він нікому не промовив ні слова, але кожний, хто глянув би на нього, міг одразу впізнати, що старий херсонець зовсім хворий.

Того ж дня його забрали до таборової лікарні, але вилікуватись йому не вдалося. Надвечір він умер. . .

Новоприбулих розташували по низьких дощаних бараках, що мали вигляд землянок, бо всі вони наполовину були глибоко закопані в землю. Ні медичного огляду, ні лазні ми не проходили, коців або якогось додаткового одягу не одержали. Розмістилися всяк у своїй одежі: хто був у легенькому плащі й літніх черевиках, хто просто в одній сорочці й без кашкета, хто в теплому піджаку, хто в шинелі. . . Ті перші дні і ночі Безим'янки особливо надовго залишаться в моїй пам'яті і в моєму серці. Ті дні і ночі відібрали в людей цілі роки життя, здоров'я, красу і силу.

День і ніч, як на гріх, лив тоді дощ і шуміли вітри. Нашвидко зроблена дерев'яна покрівля бараку-землянки не стримувала дощу, і струмені холодної води текли на нари. Вона стікала на підлогу, і цілий барак стояв у воді. Люди, напівсонні, лізли на нари й вмощувалися спати, але там теж було мокро, і вони знову злізали наниз, шукаючи сухої, або бодай сухішої місцини. Її не було, і тоді в'язні вимушені були стоячи, збившися гуртами, як вівці, спати біля стін або лягати просто в воду й так засинати. Так переживали ніч, а вдень виходили й шукали скупого самарського сонця, щоб хоч трохи просушитися й зігрітись.

Незабаром появилися воші. Це ще більше знесилювало й дратувало нас. Ми були безсилі і безпомічні навіть перед вошима. Це нітрохи не комізм. Ні, це найбільший трагізм людини-раба, раба XX століття. Систематичне недоїдання, безсоння, вогкість, холод, воші — це те найстрашніше, що поволі, як хробак, під'їдає й зріже життя.

Однієї ночі я відчув нестерпний біль голови і колючки в грудях. Я лежав буквально у воді і чув, як у моєму мокрому лахмітті ворушилися

воші. Я спробував підвестися, й нараз мене охопив страх. Я не міг стати, ба навіть ворухнути руками. При найменшому порухові мені шпигало різким болем у спину. Я не міг знати, що це таке, але відчув, як до очей моїх підкотилися сльози і в горлі застряв якийсь клубок, що не давав дихати. Жаль і гірка образа наповнили мою стомлену свідомість. Я хотів був попросити когось покликати лікаря, але просити не було кого. Була пізня ніч. Я знову ліг, переборюючи біль і чекаючи ранку. Той ранок приходив і відходив, і знову вертався. Але я його не бачив, як не бачили його багато моїх друзів-земляків, кинутих за колючі дроти совєтських концтаборів. Ранок цвів десь інде і для інших. Для нас була лише ніч, чорна і холодна, як безодня

„Одержуйте бушлати і штани". 211 бригада ПРК. І тут змагання за рекорди. Знову зустріч із „своїми".

Другого дня мені полегшало. Я чув себе слабим, але міг підводитися й ходити. До лікарні іти не хотів, бо звідти мало хто повертався. Дощі перестали, і в бараці стало сухіше. Того ж дня староста бараку, теж в'язень, але не політичний, оголосив:

— Одержуйте бушлати і штанн!

Ми навперебивки кинулися до наваленої біля дверей купи в'язничного убрання, але нас бараковий зупинив і вишикував у чергу. Один по одному підходили і брали одяг. Вибирати не дозволяли. Хто дістав великі або малі бушлати чи штани, мусив мінятися. Мені дістався занадто великий бушлат, що висів на мені, як лантух. Але всі вони були майже однакові, меншого знайти не довелося, і я залишився задоволений з того.

Одягши, нас почали розбивати на робочі бриґади. Другого дня ми мали вийти на працю. Я потрапив до 211 бриґади ПРК, що означало — „Погрузочно-Разгрузочна Контора". Завданням нашої бриґади, як і багатьох інших, визначених до праці в ПРК, було розвантажувати вагони з різним грузом: шпалами, вапном, цементом, камінням, жорствою, вугіллям, шлаком і т. д., а також навантажувати автомашини. З того часу я став вантажником. Який з мене вантажник, можна уявити з того, що вага мого тіла тоді становила щось із 48 кілограмів, а зріст не сягав більше 150 сантиметрів. Але тут це не мало ніякого значення. Здатний ти вантажити чи ні — байдуже. Зігнешся під тягарем каміння

чи 173-х кілограмових ящиків шкла — пусте! На твоє місце знайдуться сотні й тисячі таких, як ти, що кожного дня ешелонами прибувають до табору. Людське життя тут ціниться дешевше за бушлат, виданий тобі для праці. За втрачений бушлат садовлять до ізолятора, а за смерть людини з голоду чи за погибель під наваленою купою лісу ніхто нікого не карає. Все це звичайне явище, проз які з тупою байдужістю проходять самі державні мужі й правителі большевицької Росії.

А все ж мусиш працювати. І то працювати так, щоб конче виконати норму, що її визначили в управлінні табору. Це значить за робочий день мусиш накидати на автомашину 22 кубометри вапна, що становить 11 автомашин, або стільки ж, приблизно, піску, чи близько десяти автомашин самому укласти цегли і т. д. При чому, навіть при виконанні цих норм вам належить харчування за категорією другого котла, тобто — 750 грам на день хліба і півтора літри ріденької юшки. А щоб одержати 900 грам хліба і обід з двох страв, тобто, найвищу категорію — третій котел, треба виробити норму на 120%. Ні другої, ні третьої категорії майже ніхто не

досягав і тому сиділи „на першому котлі“, що означало —600 грам денно хліба і двічі в день кип'яченої води з буряковим бадиллям.

Тимчасом нас посилено заохочували „підвищувати продуктивність праці“. Якось до нашої бриґади прийшов працівник із КВЧ (культурно-воспітательная часть) і сказав:

— Гражданє заключенниє! Ми хотім улучшить вам бит. Поетому заключітє договора соревнованія на лучшую проізводітєльность труда.

Ми пообіцяли скласти цей договір, аде ніхто його не складав і не думав складати. Нам ті договори ще з дому сиділи в печінках, а тут тим більше. Ставало до краю обурливо й пекуче, як тим служникам із КВЧ й подібним до них не соромно допікати „сорєвнованієм“, коли люди й без того ледве животіють? А втім, сором мають лише люди. Тварини позбавлені його.

Почались довгі й важкі дні далекого Безимлагу. Працювали ми 12 годин денно, без вихідних днів. Вагони з вантажем приходили і в неділю й не могли чекати. Мусили працювати день-кріз-день.

Згодом наше життя трохи поліпшилось. Покрівлі бараків покрили толлю, й вода вже не про-

тікала. Нас повели до щойно збудованої лазні, продезинфікували одяг і навіть видали чисту білизну. Воші зникли і ми полегшено зідхнули. Але тепер нас чимраз дужче надривала праця. Морально ж знову гнітили нас оті „свої", типу „Сєдого", які мешкали разом з нами. Їх було значно менше, але вони буквально тероризували всіх. Вони не працювали. Зайнявши кращі місця в бараці, вони цілими днями й ночами грали в карти, їли такі страви, яких багато з нас не бачили на волі. Вони мали навіть горілку, що для звичайного в'язня „роботяги" було недосяжним.

Майже щодня в бараці траплялися крадіжки, і то була робота тих криміналістів, які називали себе „своїми". Одного вечора, коли ми повернулися з роботи, в коридорі бараку „свої" напали на одного з членів нашої бриґади, роздягли його майже догола і забрали посилку, що він її щойно одержав з дому. Скривджений не міг поскаржитися начальству, бо його могли вбити. Наступного вечора знайдено біля вбиральні зарубаного в'язня, якого криміналісти пограбували догола. Але „свої" майже не боялися начальства. Якось, пригадую, трапився такий випадок.

До бараку зайшов відповідальний службовець із управління нашого четвертого „участка“. Він побачив „своїх“, що сиділи в кутку і підійшов до них.

— Ви працюєте? — спитав він їх.

„Свої“ мовчали.

— Я вас питаю, працюєте ви чи ні?

— Ні, — відповів один із криміналістів, білий, як вівсяний сніп, височенний на зріст і широкий, як геркулес. Як виявилося пізніше, він називався Заїкою.

— Чому не працюєте? — не вгавав урядовець.

— Нехай лошаді работают, — відповів Заїка.

Це образило урядовця, і він наказав Заїці злізти з нар. Той не слухався.

— Я наказую, ходіть за мною! — пригрозив урядовець.

— Плювать мені на ваш наказ.

Урядовець покликав старосту бараку й звелів зняти Заїку. Староста потягся був на нари. Заїка раптово зіскочив з місця, вхопився за стовп величезними своїми руками й трусонув, аж барак захитався.

— Геть, мать вашу, бо вб'ю, — несамовито заревів Заїка.

Урядовець із старостою швидко поспішили геть, нахваляючись прислати охорону. Але нікого після того не було, й ніхто вже Заїки і його друзів не чіпав.

За кілька днів старосту нашого бараку знайшли в таборі забитим. Голова його була розрубана сокирою. Ми догадувалися, що то справа рук Заїки, який після згаданої сутички з урядовцем і старостою якось сказав:

— Продайошся, гад? Подожди. Больше ти Заїки не зачепеш.

Усі ці таборові пригоди надзвичайно гнітили нас. Часто доводилось лишатися без їжі цілими днями, бо викрадалися талони.

Таємничі лябіринти. Зима. Люди замерзають на будівництві. На дні „раю".

Безимлаг — величезне будівництво, на якому вже взимку 1941 року працювало близько 60 тисяч в'язнів. Тут будувалися чотириповерхові цеглові будинки, найрізноманітніші майстерні, цехи для виробу деталів для машин та величезний авіяційний завод. Спочатку нікому з нас і на думку не спало, що все це будівництво має суто

військовий характер, як про те ми довідалися пізніше. Та вже сама назва „Особострой НКВД СССР“ говорила за все. Люди працювали там роками і всеж незнали всіх таємниць Безимлагу. Аж за кілька років по тому, будучи вже в Німеччині, я дізнався від одного російського інженера, що недалеко за Безим'янкою, біля Волги будувалися величезні підземні лябіринти, з наймодернішим технічним устаткуванням кімнат і тунелів, призначені, на випадок війни з Німеччиною, для Кремля. Серед того підземелля споруджено спеціяльні кімнати для самого Сталіна.

Зима 1941 року видалася надзвичайно холодною і суворою. Мороз із самарськими колючими вітрами досягав 45 ступнів. Однак, праця не могла перериватися ні на хвилину, особливо на розвантаженні й навантаженні будівельних матеріялів. Праця йшла в дві зміни — денна й нічна. Вдень працювати було, звичайно, ліпше, хоч би тому, що видно. Наша 211 бриґада працювала вночі. Тонкі, хоч і ватяні бушлати й штани, поношені й кригою вкриті „бурки“ (так називалися ватяні чоботи) не могли стримати неймовірно пекучого морозу, що проймав шкіру й кістки. Щоб не поморозити обличчя, нам натягали

на носа, вуха й щоки спеціяльні пошиті з марлі й вати „намордники“. Залишалися відкриті лише очі й рот. Але й ці спецівки мало що рятували. Скидаючи з вагонів каміння чи цеглу впріваєш, надихуєш пару, що йде попід марлю ватою по обличчі й зогріваєшся. Рота майже знеможливо відкрити й стає важко дихати. Але, боронь Боже, спробуй скинути того „намордника“. Швидко на зогріте тіло падає мороз, і відмерзають вуха, ніс, щоки . .

Досвідчені в цьому в'язні, що не раз побували по таборах, радили нам зовсім не брати тих спецівок. Я послухав порад і ніколи не користався з „намордників“. Інші ж натягали іх на себе й під час праці скидали і тоді проклинали все своє життя. З обмороженими обличчями ішли до лікарні, а там від недоїдання (в лікарні гірше годували ніж у таборі) слабли й ставали „доходягами“.*) Той, хто попадав під цю страшну категорію „доходяг“, майже не виживав і гинув.

На „розвод“ ми виходили о 6 годині вечора й працювали до 6 години ранку. Якось, прига-

*) „Доходяга“ — слаба, немічна людина, нездатна працювати. В'язні цієї категорії ходили по смітниках табору й поїдали всяку покидь.

дую, на залізницю прийшов ешелон вапна і лісу. Нашій бриґаді припало вивантажувати з закритого типу вагонів вапно. Нормівник, висока й худа, але люта людина, підійшов до нас і наказав щонайбільше за дві години розвантажити 12 вагонів вапна. Нас у бриґаді 13 осіб. Це значить, кожна особа за дві години мала викидати майже вагон вапна. Це — божевілля. Вапно, щоправда, дуже легке, але його гірше розвантажувати, як жорству чи цеглу. Тієї ночі дув вітер, при чому прямо у відчинені двері вагонів. Кидати вапно проти вітру майже неможливо. Воно порошиться й летить назад, сипле тобі в обличчя, їдкий сморід вапна лізе в горло, ніс, очі. Ти задихаєшся, безперестанно чхаєш, затуляючи обличчя руками, або затикаючи носа й рота ганчір'ям, вирваним із бушлату.

— Громадянине начальнику! — гукає мій сусіда до нормівника. — Так неможливо, слово чести, неможливо! Дайте протигази чи спецівки якісь до обличчя!

— Не велика біда, як почхаєте трохи. Викидаєте й так.

— Щоб тебе на той світ викинуло! — вилаявся сусіда і знову встромив лопату у вапно. Ки-

нув із вагона, але вітер його сипнув назад. Сусіда знов зачхався, потім похитнувся і впав на держак лопати. Я підійшов до нього й побачив що з носа в'язня текла кров. . .

А побіч нас, де розвантажували ліс, у цю ж хвилю розітнувся пронизливий зойк людини, зойк смерти:

— А-а-а-й, о-о-о-ой. . .

Я підняв товариша й вивів його з вагона, подавши йому якусь лахмітину до носа. Тимчасом недалекий зойк людини не вгавав. Потім він затих у гаморі й крикові сотень людей. Я догадався — то, либонь, знову хтось із в'язнів попав під час розвантаження під ліс.

Аж десь під ранок ми спромоглися вивантажити вапно. Ранком збиралися до табору. Конвой перерахував чи всі є на місці. Виявилося, що двох членів бриґади нема. Один конвоїр лишився біля нас, а другий пішов шукати тих двох. Півгодини ми тупцювали на морозі, тріпали руками й стукали ногами, щоб не задубіти, аж поки повернувся конвоїр з розшуків безвісти загинулих в'язнів. Конвоїр їх знайшов, але обидва в'язні були мертві Один із них замерз, сидячи на штабелі цегли й склавши руки на колінах.

Він, очевидно, сів був відпочивати. Другий лежав під вагоном на рейках, скоцюрбившись у полатаному бушлаті, в розірваних „бурках“.

Конвой наказав нам забрати з собою до табору обох померлих, і ми їх несли на руках аж до трупарні. Це була жахлива картина, яка ніколи не зійде з пам'яті, пам'яті про ті сотні й тисячі, що подібною смертю загинули в далеких степах холодної Самари, на самому дні совєтського „раю“.

За пайку хліба — смерть. Дивна поведінка узбеків. „Тухта“. Несподіване захворування. У „доводі“.

Дні тягнулися незвичайно довго. Непосильна праця й голод чимраз дужче давали себе відчувати. Наша бриґада одержувала харчовий приділ за категорією другого котла, але це не могло задовольнити бодай у малій мірі наших до краю зголоднілих шлунків. Коли б мені за нормальних часів сказали, що я за один раз можу з'їсти дві пайки чорного гливкого хліба в 1500 грамів і п'ять літрів брудної кропив'яної зупи, я неодмінно назвав би ту людину божевільною. А отже тепер я міг усе це з'їсти без найменших труднощів!

Одного разу, пригадую, одержав з дому посилку, в якій була махорка, цигарки, сухарі і цукор. То був найбільший день радости в моєму житті. Я накришив у величезний залізний баняк сухарів, налив туди холодної води і всипав цукру. Це було, по-в'язничному висловлюючись, „тюрі". Стільки я з'їв тієї „тюрі", не знаю, тільки після того я відчув, що в бараці мені було душно і мені нудило. Я ледве зліз із нар і вийшов на мороз. Живіт мені надуло, як пузир, і я, важко дихаючи, ледве міг пересувати ноги. Я був навіть злякався і заприсягався стільки не з'їдати за раз, але швидко посилка кінчилась, надійшов голод, і я знову ладен був з'їсти стільки, скільки б умістилося в мій шлунок.

В'язні ходили худі, як тріски. Часто було чути, як у тому чи тому кутку бараку хтось кричить і плаче, благаючи не вбивати. То вже напевно били когось за крадіжку хліба. За вкрадену пайку хліба тут самі в'язні забивали крадія на смерть.

Серед нас, українців, були й інші народи Совєтського Союзу, зокрема народи Кавказу, Узбекістану тощо. Особливо важко зносили тутешнє життя узбеки. Вони гинули, як мухи. Цьому

вони часто спричинялися самі. Узбеки дуже люблять чомусь гроші, хоч за них тут майже нічого не можна було купити. Вони збирали кожну копійку й бережно її ховали, зашиваючи в одяг. Я спостерігав, як узбеки день-у-день продавали свою мізерну пайку хліба, збираючи й ховаючи за пазуху гроші. Тим часом вони марніли, пухли з голоду і з назбираними грішми вмирали. Не раз було у мертвого узбека, в лікарні, санітари вирізали з бушлатів тисячі карбованців.

При всьому нашому бажанні й прагненні, власною силою ми ніяк не могли досягти перевиконання норм виробітку, щоб дістати „третій котел". Навіть фізично здорові, сильні люди, двоє колгоспників із Полтавщини і один робітник із Бабаїв (близько Харкова), прізвища яких не пам'ятаю, які довго вірили у силу своїх м'язів, згодом зневірилися й махнули рукою. Але пізніше ми дізналися про одну важливу для нас таборову таємницю „повишенія проізводітельності труда". Цією таємницею була так звана „тухта" і підкуп нормівника, що калькулював у канцелярії ПРК норми. Ми зібрали з бриґади сякі-такі кошти і через бриґадира передали їх нормівни-

кові. Тим часом на праці давали „тухту“. Вона полягала в тому, щоб записати до списку виконаної праці те, чого ми насправді не робили. Техніка процесу, як виявилось, не складна. Вкладаючи, наприклад, цеглу в штабеля, в середині штабелів ми лишали порожнечу, і лише навколо тієї порожнечі викладали вгору цеглу. Порожнечу потім зверху закладали невеликим шаром цегли і в цей спосіб наші норми виробітку швидко росли. Незабаром ми дійсно добилися рекорду в 200-215 процентів норми.

На „третьому котлі“ стало легше, а, головне, тепер ми працювали вп'ятеро менше, а харч діставали кращий. Справи наші поліпшали, і ми трохи почали себе відчувати дещо здоровіше.

Але нема добра без лиха. Одного разу я несподівано захворів. Цього я найбільше боявся, бо найменша хвороба в таборі дуже близька до смерти. Було це десь перед весною, коли вже з півдня чувся легкий подув теплого вітру, але Самара стояла ще в снігах. Перед самим „розводом“, увечорі, я прокинувся зі сну, підвів голову і відчув майже те саме, що напочатку нашого прибуття до табору. В мене боліла голова,

спина, плечі й груди. Слід було мені повернутися на інший бік, як у спину щось шпигало гострим і пекучим. Я пробував підвестися й не міг. Якийсь невиразний жаль охопив моє серце і стало до сліз прикро. Я відчув себе колодою, що лежить ось серед цих сірих бушлатів, нікому не потрібна.

Бриґада вже вийшла на працю, а я все ще лежав і корчився у великих болях. Нараз передо мною став нарядчик, високий і тонкий, як оцей от стовп, що підпирав барак. Він зігнувся до моїх нар і витяг шию.

— Чому ви не на работє? — спитав нарядчик.

— Я хворий, я не можу...

— А справка від лікаря є?

— Нема.

— То зараз же забирайся до вахти.

— Але я не можу, громадянине нарядчику.

— Брешеш! Коли б не міг — справку мав би. Знаємо вас, філонів.*)

Нарядчик пішов. Я ще раз спробував підвестися, але гострий біль і колючки у спину знову звалили мене на нари. Слово „філон“ довго довбало моє серце, як безглузде і нічим неоправда-

*) „Філон“ — ледар, прогульник, людина, що всіляко ухиляється від праці.

не обвинувачення. Кілька разів я намагався встати й піти до лікаря по довідку, але не міг. Голова так боліла, ніби в ній тліло розпечене вугілля. Сили мене лишали, і я був немічним і безпорадним.

Цілу ніч я не міг заснути, кашляючи та стогнучи. Десь близько мене чути було гомін в'язнів, що працювали в денній зміні. Я не чув, про що вони говорили, але мені здалося, що вони змовляються про втечу. Згадка про це блискавкою промайнула в моїй свідомості і погасла. Потім вона знову воскресла й горіла яскравим полум'ям якогось божевільного стремління. Мені привиділось, що я справді втік із табору і був дома в своїй рідній дорогій Водолазі, де залишився старий батько й стара мати. Ось відчиняються сінешні двері моєї солом'яної хати й на порозі з'являється мати.

— Мамо! Мамо! Рідненька моя матусю!

Я падаю їй на груди й плачу, плачу, як дитина.

Мати пестить мене й цілує в обличчя і уста, старенькими руками міцно пригортає до своїх похилих плечей.

— Сину! — шепоче мати. — Дорогий мій сину!

Але нараз я відчуваю болісний удар у груди, і я схоплююся зі сну. Привід зникає і передо мною стоїть нарядчик.

— Дістав справку?

— Я не можу. . .

Нарядчик бере мене за ноги й тягне на підлогу, і цілий барак передо мною захитався й зник, немов проваливсь крізь землю. Я йшов услід за нарядчиком і нічого не бачив, хитаючись і чіпляючись за нього. Передранковий вітер сипнув мені в лице, і мені стало ніби легше. Нарядчик привів мене до лікаря й сказав.

— Огляньте. На роботу не хоче йти.

Оте „не хоче" ще більше завдало мені болю і образи.

— Щоб ти вік отак „не хотів", паразите проклятий!

Лікар звелів мені роздягнутися. З великим зусиллям я стяг із себе бушлат і сорочку. Оглянувши, лікар ще раз подивився на мене й наказав одягтися.

— Ну, як? — спитав нарядчик.

— Нє совсєм здоровий, но работать может.

Я весь затремтів. Відчув, як в обличчя моє вдарила кров. Але що я мусив робити? Я добре

знав, що ні просьбою, ні благанням, ні плачем, ані погрозами не викличеш ніякої здорової реакції в цієї бездушної потвори в людській подобі. А ще знав, що всі лікарі мали від головного управління табору давати довідки на захворювання денно лише 5 процентів до загальної кількости в'язнів. Цей процент, очевидно, давно вже вичерпався, і я в цю кількість „щасливців", звісно, не міг потрапити.

В таборі існувало правило—всякого, хто без лікарської посвідки не виходить на працю, забирати в „довод". „Доводом" називалася збірна група так званих „філонів" і „отказчиків", що окремо висилалися на працю під посиленим конвоєм. Сюди зводили мужчин і жінок разом. Ось до цього „доводу" й здав мене нарядчик.

Цілковито знесилений і хворий, не спавши майже цілу ніч, я вимушений був іти на денну працю, хоч тепер я добре знав, що ніякого звільнення вже не дістану й тому після денної зміни доведеться йти ще й у нічну.

Я вперше був у „доводі" і вперше побачив ті страшні картини, які довелося пережити за ціле ув'язнення. Я бачив, як одна молода дівчина, напівбоса, в одній блузці й короткій спідни-

ці, простоволоса, корчилася за брамою в снігу, на сорокаградусному морозі.

—Я проїла одяг, бо я вмирала з голоду, — промовляла дівчина, рвучи на собі блюзку. — Тепер мені не дають більше одежі й гонять на роботу. Я не можу більше, граждане конвоїри, не можу... Краще смерть, ніж таке життя...

Вона зверталася до конвоїрів голосом розпачу й жалю, і в тому голосі бреніла нелюдська мука. Але той голос не вражав конвоїрів. Вони були холодні й байдужі, неначе перед ними лежала в снігу не дівчина, а дерев'яна колода. Вони її піднімали й тягли, б'ючи прикладами рушниць, штовхали чобітьми в груди, аж доки вона замовкла, замовкла навіки...

Ми мовчки йшли з лопатами. Нас завели десь аж за 12 кілометрів від табору, у великі снігові замети й сказали:

— Копайте! Тут мусить проходити велика дорога до соціялістичного містечка Безим'янка.

І ми копали. Не дорогу, а, здавалося, могили копали собі...

Що буде завтра? Людолови. Босі на снігу. „Ви для нас — навоз".

День пережито. День вижито. Слава Богу. Тут, за кільканадцяттю колючими дротами, кожний день, кожну годину дня в'язень зустрічає тривожним, трепетним запитанням: „Чи виживу?"

Надто вже важкий „рай", щоб винести на своїх плечах всі його „розкоші". І кожного дня живеш у страшному нервовому напруженні. Безліч питань, безліч проблем роїться в голові. Чи буде завтра мороз? Чи не вгамується вітер? На яку роботу завтра поженуть: на шпали чи на каміння? Чи не змінять другого котла на третій? Чи вдасться обміняти вщент роздерті „бурки" на нові, щоб цілковито не обморозити ноги? Чи не потягнуть завтра до ізолятора?

Так проходять дні за днями, одноманітні, сірі, тягучі. І з кожним днем люди слабнуть, виснажуються і худнуть, стаючи людьми-скелетами. Часто пригадуєш рідній дім і рідну землю, матір, батька, друзів, що перебувають на волі. Воля! Боже! Яке ж це дороге, неоціненне слово! Воля! Чи є повніше, соковитіше й барвистіше слово за це? Воля! Де ж ти є, на якій землі,

щоб хоч трохи, зовсім трохи зазнати тебе?

„Сину! Ми часто плачемо з Мотьою, як згадаємо про тебе, — писала мені мати і сестра із України. — Чи ти живий ще, чи ще побачимось з тобою? Мотя пише тобі оце цього листа, а в мене весь хвартух мокрий від сліз. І чим тобі допомогти, дорогий наш, коли самі вже не маємо чого їсти?“...

Воля! Ось де вона, большевицька „воля“, большевицький „рай“. Син у каторзі, а мати й сестра на „волі“ з голоду вмирають...

Чуєш, світе?...

Одного разу в бараці зчинився шум, гармидер. Наша бриґада, що працювала вночі й тепер спала, прокинулася зі сну й схопилася на ноги. Сполошені люди хапалися за свої ганчір'я й бігли хто куди: одні до дверей, інші під нари, треті до баракової комірки, де стояли відра, мітли й інші речі. Що таке? Що трапилось?

До бараку ввійшло одразу п'ятеро людей: нарядчик, староста бараку, двоє з канцелярії нашої дільниці і один у військовому.

— Встать всєм і построїться по чотирє! — наказав військовий.

Бий тебе лиха година! Чому ж „всєм“, коли ми щойно прийшли з роботи і вклалися спати! Але нічого робить! Наказано „строїться“—мусиш.

Двері замкнено. На двір нікого не випускають. Для нас стало ясно: облава на тих, хто не вийшов на працю. В'язні, хто в чому був, ставали по чотири в ряд. Худі, бліді, змучені, босі, роздягнені люди поволі, неохоче ставали в колону, так, ніби перед ними була вирита глибока могила. Двоє з людоловів кинулися обшукувати всі кутки бараку й витягувати з-під нар, із комірки тих, які хотіли там врятуватися від небезпеки, що грізною лявиною над ними нависла.

Постягавши всіх, нарядчик почав вичитувати прізвища мешканців бараку. Всіх ділено на дві групи: ті, що повинні були працювати й залишилися в бараці, й ті, що прийшли з нічної зміни. „Отказчиків“ виявилося до півсотні людей. Їх забрали й повели геть. Нам уже було не до спання. Ми вийшли з бараку вслід за виловленими, глянули на таборові вулички і площі і наші серця закам'яніли. Цивільні й військові кати „Особстроя НКВД СССР“ вели табором численні групи в'язнів, які з різних причин, а найбільше через брак одягу не змогли іти в зимову за-

верюху працювати.

При сорокаградусному морозі й скаженому вітрі згорблені люди йшли босі по снігу, без шапок, в одних сорочках. Хто натягав на голову єдиний порваний бушлат, хто на ходу обмотував босі ноги якимось ганчір'ям, хто продирався в середину юрби, щоб між тілами своїх співмучеників знайти затишок.

Так вели в'язнів із кілометр і всіх зігнали в один намет, що був напнутий просто на снігу. Я в тому наметі не був, але нам розповідали про нього ті, що там пробули майже цілий день. Це був жах, що його могли чинити тільки нелюди, варвари. Ні! Цих епітетів для них замало! Це були душогуби!

Тих босих і роздягнених людей вишикували в наметі, який не опалювався, на снігу й почали з них тягти допити, чому вони не вийшли на працю. Роздягнені люди, стоячи, буквально замерзали. В'язні з сльозами на очах благали перевести їх у бодай трохи тепліше місце, але їх голосу ніхто не слухав. . .

— Гражданін начальник! — озвався був зовсім ще молодий хлопець. — Я не маю бурок, старі геть розлізлися, а нових не дають! У мене

відморожені пальці. Я просив старосту бараку видати взуття, але він каже, що і в старих іще можу працювати. Як же ж у них працювати, коли пальці й п'яти вилазять з бурок? Це ж гибіль, гражданін начальник!

Натовп стояв, як закам'янілий. Усі чекали, що скаже начальник, бо у всіх та сама причина, те саме горе. І начальник, військова людина, сказав:

— Погігнєш, врєда нє будєт! Контреволюції совєтськой власті нє жалко. Ви для нас — навоз. Получіш трі нєдєлі ізолятора. Понял?

— Понял. . . Але. . .

Але хлопчина був безсилий. Він стояв увесь позеленілий і більше нічого не казав. Мовчки благав очима прощення, але прощення кат не дасть.

Так всіх перебрано і всіх відправлено до ізолятора.

Марний крик сердець. Люди їдять собак. 135 заяв кремлівським сатрапам.

З протягнутими напівзакляклими руками в'язні йдуть з роботи й не доходять до бараку, падають у замети снігу. Молода дівчина в ізоляторі рве на собі кофтинку й чинить самогубство.

Сивий дід лізе у яму з сміттям по картопляну шкаролупу й там умирає. Ось у таборі зчиняється великий шум, прибувають енкаведисти, чогось шукають, когось викликають, допитують. Виявляється, що в'язні вбили увечорі біля дротів енкаведистську собаку і, зваривши, з'їли її.

Холодна самарська земля вкривається трупами українців, кавказців. У передсмертних корчах люди благають і проклинають. . . Але крик їхніх закованих сердець намарний. Глухий Кремль того крику не чує і чути не хоче. „Строітельство соціалістіческого городка" повинно бути закінчене в термін хоча б ціною мільйонів жертв. А може це „перекручення" большевицької лінії місцевими начальниками концтабору? Може в Кремлі про це нічого не знають?

Один із в'язнів нашої бриґади, родом із Полтавщини, що вже встиг збагнути всю суть большевицько-комуністичного варварства, не міг собі уявити, що всі бачені й переживані ним страхіття творені з прямого наказу червоних дияволів Кремля. Але він на все своє життя в цьому переконався, коли після безлічі писаних листів у Москву його голос лишився не почутий.

У Безим'янському концтаборі висіли скриньки для скарг: Калініну, Берії, Вишинському

і навіть самому „отцу“ Сталіну. Полтавець написав 135 листів-скарг кремлівським сатрапам, наївно сподіваючись дістати якусь відповідь. Дарма! За два роки перебування в таборі він не одержав жадної відповіді. Для нього лише тоді стало ясно, що ні його, ані інших заяви-скарги не мали ніякого впливу на кремлівських людожерів. Вампір, що прагне людської крови, своєї жертви ніколи не милує, хоч як би вона не благала волі.

Так тягнулися дні і місяці за колючими дротами Безим'янського концтабору „Особострой НКВД СССР“. З кожним днем втрачали ми надію на життя, на світло. . .

Війна. В'язні ідуть у добровольці. Людина кидається на пса. „Враг будет разбіт, победа будет за намі“.

Минули зима й весна, настало літо. Хоч яке воно скупе в Самарі, бо бушлати й ватяні штани довелося нам скинути аж десь напочатку липня, все ж прихід літа нас тішив. Тепер ми працювали в денній зміні й часто бачили, як через Безим'янку ішли великі ешелони війська і важкої зброї. Ніхто з нас не догадувався, куди ідуть ті ешелони, хоч ще повесні до нас писали

в листах із дому, що велику частину молоді забирають до війська.

Аж це якось ранком 22 червня 1941 року, зібравшися біля вахти на працю, ми почули голос гучномовця, що сповіщав про несподіваний напад гітлерівської Німеччини на Совєтський Союз. Повідомлення говорило про перші великі повітряні налети на Київ, Харків, Одесу та інші містаУкраїни. Звістка про війну справила на нас якесь дивне враження. Війна для нас була чомусь невідомою силою, що мала нам полегшити життя. В таборі пішло велике заворушення. Управління табору оголосило про набір добровольців до армії, і сотні в'язнів кинулися до канцелярії з паперами. Ясно, що той потяг до армії аж ніяк не був виявом „патріотізму". В'язням до краю набридла каторжна праця, голод і холод і тому багато з кацетників, особливо з тих, що мали великі терміни ув'язнення, прагнули за всяких умов вирватися з табору.

— Ця війна довго не протягнеться, — міркували в'язні, — а відразу на фронт не візьмуть, будуть вчити ще. А, врешті, на фронті уб'ють чи ні, а тут загинеш. . .

Але швидко виявилося, що всяке вербування добровольців припинено, й усі знову приступили

до праці. Єдиною надією жили ми, що з початком війни поліпшаться харчі і полегшає праця. Ми вважали, що ставлення до нас повинно тепер змінитися. Проте, ця надія була хибна. Все йшло, як і раніш. Навпаки, люди були доведені до відчаю. До нас ставилися чимраз гостріше. З різних дільниць Безимлагу доходили чутки про втечі і розстріли в'язнів. Такий же випадок трапився і на нашій четвертій дільниці. Четверо в'язнів, що мали ще сидіти по кілька років, працюючи вночі на вантаженні піску біля Волги, втекли й відійшли були від місця праці за кілька кілометрів. Однак, двох із них впіймали, привели в табір і посадили в ізолятор. Пізніше їх забрали й повезли кудись. Ми спостерігали картину, коли їх забирали.

До табору прибула легкова машина і „чорний ворон". З машини вискочили офіцери НКВД і великий пес, а з „чорного ворону" — конвоїри. Незабаром вивели з ізолятора двох утікачів. Один із них був високого зросту, чорнявий, з орлиними очима і кучерявим чубом. Погляд його був похмурий.

— Крутенко! — зашелестіло в юрбі, що зібралася на таборовій площі. Я дійсно впізнав у

постаті того красуня і велетня Крутенка. Це був бриґадир одної бриґади, що часто працювала разом із нами. Другий рік він бриґадиром і весь час його бриґада на „третьому котлі“. Він дуже стояв за членів своєї бриґади і не один раз гнав від себе „лагерних придурків“*).

Крутенка і його друга вело відразу четверо конвоїрів, два офіцери і один пес. Крутенко йшов спокійно, лише з-під лоба позирав на офіцерів і конвоїрів. Та ось перед самою брамою він раптом став. Конвоїри спробували його штовхнути, але Крутенко зціпив кулаки й замахав ними в повітрі. Крутенко стояв як укопаний. Очі тепер йому горіли дивовижним блиском. Обличчя зблідло, уста тремтіли. Один із офіцерів відв'язав пса й, цькуючи, пустив на Крутенка. Натовп зашумів і хитнувся. В цю хвилину ми побачили те, що важко передати словами. Крутенко раптом затрусився, так, наче б він діткнувся електричного дроту. Він швидко зіп'явся на носки, розчепірив широкі долоні й блискавично кинувся на пса. Пес відскочив, загарчав, а потім знову кинувся й міцно вп'явся зубами в Крутенка. Крутенко схопився руками за бік, похитнувся і впав,

*) Так називали в'язнів, що працювали в різних таборових установах — канцелярії, кухні тощо.

простягши руки. З-під роздертої сорочки струменіла темночервона кров. Крутенко лежав ниць на землі й важко дихав. Його широкі груди то підіймались, то опускались. Заплющеними очима дивився він в небо. Там було сонце і глибока синь. Але Крутенко їх не бачив. Його забрали й затягли до „чорного ворона". Обидві машини швидко зникли.

Ми ще довго стояли на площі, глибоко зворушені щойно баченим видовищем.

Того ж дня радіом промовляв Сталін. Він звертався до всіх „граждан Советского Отечества" самовіддано, не шкодуючи життя і крови, боронити „родіну" від навали фашистських розбійників, що несуть народам СССР концтабори, терор, голод і смерть. Кінчалася промова славнозвісними словами „враґ будет разбіт, побєда будет за намі"...

Перші втікачі з Москви. В'язні ідуть на „звільнення". На комісії. До армії під конвоєм.

Війна виявилася надзвичайно затяжною, на що ніхто з нас не сподівався. Нам було відомо, що німці швидко котяться на Схід. Червона Армія з боями і без боїв відступає назад. Уже напри-

кінці 1941 року, десь у грудні, до новозбудованих корпусів Безимлагу прибували перші групи втікачів із Москви. Вони поспішно займали чисті й світлі кімнати, збудовані руками тисяч голодних і змучених в'язнів. Лише тепер нам стало ясно, чому головне управління так швидко форсувало будівництво. Незабаром москвичі заселили цілий квартал житлових будинків. Трохи згодом вони поселювалися навіть у тих будинках, які не були ще цілковито викінчені. Нерідко втікачі тягли свої пожитки в напіввимурувані кімнати. Але і в них, очевидно, вони себе почували краще, ніж у затишних кімнатах Москви, куди вже долітали вибухи німецьких далекобійних гармат, На Безим'янку набилося людей, як черви. Нам, правда, від того ні трохи не легшало. Хібащо ставало прикріше. Йдучи з праці повз високі освітлені будинки, ми бачили крізь вікна, як у кімнаті, за столом, сиділи москвичі й вечеряли, пили чай. Це нас ще більше дратувало. Голодні й перемерзлі, ми заздрили їхньому життю, але воно від нас було таке далеке й недосяжне, як далеке й недосяжне небо.

Приблизно того ж місяця вийшов указ Калініна про дотермінове звільнення в'язнів із таборів.

Цей указ, проте, стосувався лише тих, які мали не більше двох років ув'язнення. В'язні зустріли указ не без радости.

Але швидко наша радість і наші мрії розвіялись, як дим. Згадане Калінінове звільнення виявилося фальшивим, як і вся фальшива совєтська „воля".

В'язнів звільняли з табору й відразу ж брали до армії, хочеш ти того чи ні. Першого ж дня після цієї звістки в'язні повішали голови.

— Ось як, брате! — гомоніли одні. — Кайло і лопату на рушницю мусиш заміняти. Це штука! А коли ж, справді, волю побачити доведеться?

— Гай-гай, дурню набитий,—відповідали інші.— Та чи знаєш ти, що воля не для людини створена. Отак, друже, тягтимеш лямку, доки й ноги витягнеш. . .

Десь за тиждень, увечорі, покликали на „звільнення" й мене. Я ввійшов до невеличкого бараку й побачив у коридорі велику чергу.

— Чи сюди на звільнення? — спитав я в першого зустрічного.

Той глянув на мене й засміявся.

— Дивись, — кинув жарт зустрічний, — таке мале, а теж волі захотіло. Іди, йди, чоловіче.

Там давно на тебе чекають. Тільки ж ти, бачу, навіть торби з собою не взяв?

— Нащо? — не зрозумів я дотепу зустрічного.

— Атож як нащо? Волю у віщо братимеш?

Черга розсміялася.

Діждавшись виклику, я зайшов до кімнати. На мене одразу впало кіуька пар очей: допитливих і гострих. За столом сиділи лейтенант і капітан червоної армії, якийсь секретар у цивільному, а біля них стояла вже літня лікарка.

— Військова комісія, — промайнула думка. — Яке ж це в біса звільнення?

Лейтенант запропонував мені роздягтися, і лікарка оглянула мене. Оглянула вона поспіхом, надзвичайно поверхово. Коли закінчила, промовила до червоних командирів:

— Годєн.

— Годєн! — записали в книзі.

— Годєн! — довбонуло в моє серце.

Потім запитав сам капітан.

— В армії служив?

— Служив.

— Військове звання?

— Сержант.

— Харашо.

Я сказав їм правду, але міг, звичайно, брехати, бо ніяких документів у цей час у них не було. Коли б я назвався навіть лейтенантом, лейренантом і залишився б. Але досить із мене було й сержанта. Всеодно, думаю, із таких „командирів", як я, багато не візьмуть, будь ти сержантом чи лейтенантом, чи навіть полковником. . .

Невдовзі всіх „звільнених" зібрали в одну велику групу, чисельністю десь до півтисячі, й погнали до міста Чапаєвська, кілометрів за сорок від Самари. Хоч нас ніби й звільнено, але все ж до самого Чапаєвська вели під конвоєм. Це здасться декому дивним, але так було. До армії вели під конвоєм. До Чапаєвська щодня прибували нові й нові групи в'язнів з Безимлагу. Там формувалася відома в Совєтському Союзі 41 дивізія Червоної Армії, так звана „дивізія в'язнів", що пізніше, в тр вні 1942 року, загинула в боях під Харковом. Але про це скажемо окремо.

Липень 1947 р., Реґенсбурґ.

ЗМІСТ